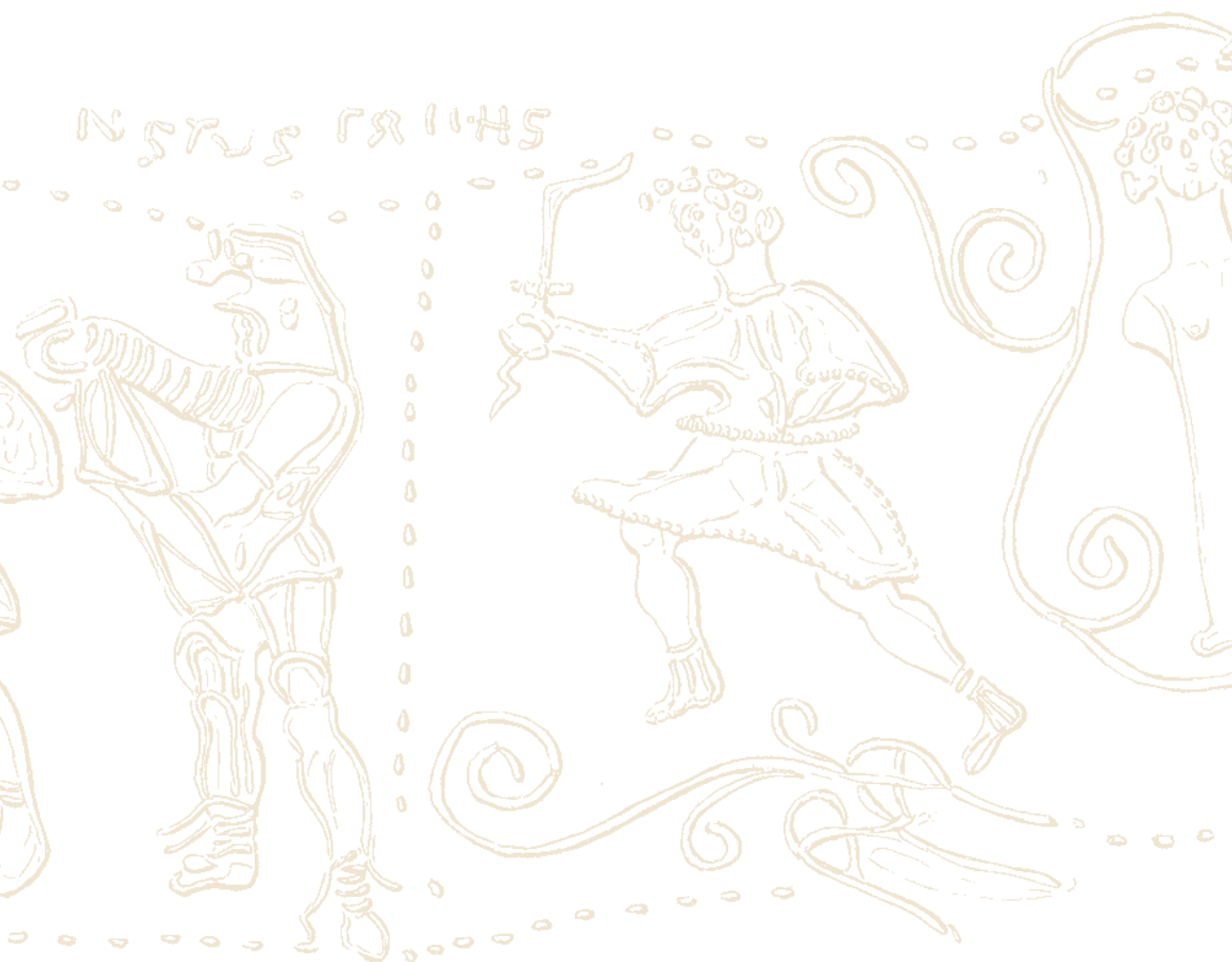

GLADIATOREN

HELDEN VAN HET COLOSSEUM

Museum Het Valkhof | Uitgeverij Vantilt

© 2016 Uitgeverij Vantilt, Nijmegen
ISBN 978 94 6004 303 1

Ontwerp: Mijke Wondergem, Baarn
Opmaak: Peter Tychon, Wijchen
Lithografie: Fred Vermaat (All-Print), Wijchen
Afbeelding omslag: Gallo-Romeins museum, Tongeren

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Helden in de arena, Martialis over gladiatoren

De Romeinse dichter Martialis (circa 40-103 n.Chr.)' is vooral bekend als dichter van puntige gedichtjes. In zijn vele bundels epigrammen drijft hij flink de spot met allerlei misstanden en ondeugden. Zijn werk vormt een soort spiegel van de tijd waarin hij leefde, de vroege Keizertijd. Het wekt daarom geen verbazing dat ook gladiatoren een paar maal voorkomen in zijn werk.

43

Zijn allereerste bundel, *Liber spectaculorum* (Boek van de Spelen), is zelfs helemaal gewijd aan het amfiteater. Naar algemeen wordt aangenomen schreef Martialis die bundel ter gelegenheid van de opening van het *Amphitheatrum Flavium*, oftewel het Colosseum, door keizer Titus in juni 80 n.Chr. Andere mogelijkheden zijn niet uitgesloten (een dichterlijke fantasie over een fictief gebouw, vleiende epigrammen over latere spelen onder keizer Domitianus, of een combinatie van theatergedichten uit verschillende jaren), maar de verbinding van deze speciale bundel met deze spectaculaire opening vormt toch de aantrekkelijkste hypothese.

Martialis was afkomstig uit Zuid-Spanje. Als armlastige vreemdeling in Rome moest hij zich op een of andere manier een positie verwerven. Zijn dichterlijk talent was mogelijk al tot een eerste bloei gekomen maar had zeker nog geen erkenning gevonden in brede kring. Het is verleidelijk om aan te nemen dat de ambitieuze dichter de inwijding van het *Amphitheatrum Flavium* aangreep voor een bundel gelegenheids-gedichten, om zo bij de keizer in de gunst te komen.

Het boek omvat zo'n dertig epigrammen, elk van twee tot twaalf regels. Sommige epigrammen moeten misschien gesplitst worden in twee zelfstandige gedeelten, maar voor de omvang maakt dit verder niet uit. Die omvang vormt op zichzelf wel een probleem: ze is namelijk ongeveer de helft van een normale Martialis-bundel. Vermoedelijk is de andere helft verloren gegaan. Anders gezegd, de bewaarde tekst is maar een gedeelte van de originele bundel.

Na een paar openingsgedichten volgt een keur aan gedichtjes waar enkele motie-

[1] Op dit mozaïek in een Romeinse villa in Nennig (Saarland) zijn tal van scènes uit het amfitheater te zien. Gladiatorenspelen werden in de provincie vaak door hoge stedelijke magistraten georganiseerd. Begin derde eeuw.

[2] Terracotta tegel met een scène van drie *venatores* in gevecht met een panter, een beer en een leeuw. Vanuit een hoog gebouw slaat het publiek dit gevecht gade. Dit soort tegels werd gebruikt als versiering van gebouwen net onder het dak. Eerste eeuw.

ven als rode draden doorheen lopen. Een heel belangrijk motief is dat van *dieren*. In de 45
bundel figuren een zestal beren, zeven stieren, zes leeuwen, en voorts neushoorns, zwijnen, olifanten, een tijger, een panter, een buffel, een bizon, een hert en honden, afgezien nog van verwijzingen naar mythologische monsters. De lezer krijgt regelmatig dierengevechten in allerlei vormen voorgeschoteld, vooral dieren tegen dieren, en dieren tegen menselijke strijders.

Daarbij valt op dat Martialis er steeds op uit is om het bijzondere detail, de opmerkelijke gebeurtenis, de afwijkende show te belichten. Een voorbeeld is zijn zinspeling op vrouwelijke dierenvechters, kennelijk een uitzondering in Rome:

De geduchte leeuw, geveld in Nemea's vallei,
gaat door voor roemrucht werk van Hercules.
Gij, oudheid, zwijg. Nu Caesar dit spektakel geeft
erkennen wij: het is ook vrouwenwerk. (*Spec. 6b*)

Ook lezen we over een vrome olifant, die de macht van de keizer erkent en voor hem op de knieën gaat, een tijger die in de arena wilder blijkt dan in de vrije natuur en een stier die zijn krachten overschat en een olifant op de hoorns wil nemen, uiteraard met fatale gevolgen. De dichter heeft geen medelijden met die dieren (iets als 'dierenbescherming' was in het oude Rome ondenkbaar), en ziet de shows domweg als bron van vermaak.

Iets dergelijks geldt ook voor een groep gedichtjes waarin dieren op een bijzondere manier worden ingezet, namelijk voor terechtstellingen van mensen. In Martialis' bundel worden enkele van deze executies beschreven. Hieruit blijkt dat het niet ging om een smakeloze directe slachting, maar om geraffineerd uitgewerkte shownummers. De veroordeelde kreeg daarbij de rol van een mythologische figuur aangemeten, maar werd tegelijkertijd vastgebonden aan een paal of een ander object,

waarna wilde beesten op hem af werden gestuurd. Als alles dan goed liep, werd de crimineel wreed aan stukken gescheurd, ongetwijfeld tot tevredenheid van het publiek.

Van medelijden is daarbij, zoals gezegd, niets te bekennen. Uiteraard zijn er vaak harde woorden gesproken over de 'immorele' *Martialis* en de 'wrede' Romeinen, en nog altijd zijn de executie-gedichtjes voor veel lezers een steen des aanstoots. Zijn dit nu die hoogstaande antieke denkers en dichters? Hoort dit nu werkelijk bij de bron van onze beschaving? De laatste jaren is er echter meer begrip gekomen voor het typisch Romeinse van de Romeinse literatuur. En dat schuilt nu eenmaal vaak in aspecten waarin ze verschilt van de onze. We doen *Martialis* geen recht als we zijn gedichtjes lezen met de veroordelende houding van moralisten.

46 **Gladiatoren**

Na de diereengevechten en executies volgden in een Romeins amfitheater normaal gesproken gladiatorenengevechten. Bij bijzondere gelegenheden konden helemaal aan het slot van de dag nog speciale spektakelstukken komen.

In *Martialis' Boek van de Spelen* maakt een tweetal epigrammen gewag van duidelijke gevechten tussen gladiatoren onderling:

Er klonk geroep om *Mýrinus*, maar ook *Triumphus*
bleek gewild. Dus wat gebaarde Caesar?
'Beiden!' Wat een vondst om zo die leuke strijd
te beslechten, wat een geniale keizer! (*Spec.* 20)

Priscus wist het gevecht te rekken. *Verus* ook,
en beider kracht bleef aan elkaar gewaagd.
Al vaak klonk luid: 'Genoeg nu, beiden mogen gaan!'
maar Caesar liet zijn eigen wet van kracht
(die wet was: strijden tot er één zich overgeeft).
Wel bood hij premies en bokalen aan.
Tenslotte nam de onbesliste strijd een eind:
gelijk ging het op, gelijk ging men nu neer...
Daarop liet Caesar beide vechters prijzen brengen;
zó werd grote moed speciaal beloond.
Het is nog onder geen bewind gebeurd, mijn keizer:
een tweegevecht dat beide strijders winnen! (*Spec.* 27)

Eigenlijk krijgt de lezer hier amper iets te horen over de gevechten zelf en gaat het alleen over de bijzondere afloop. De strijd eindigt in beide gevallen in een soort remise,

[3] Terra sigillata kruikje uit Nijmegen versierd met drie medaillons. Op een ervan is Hermes-Mercurius, afgebeeld. In de twee andere medaillons zijn gevechten tussen gladiatoren te zien: rechts een *murmillo* tegen een *thraex* en links een *retiarius* (links met drietand) tegen een *secutor*. Tweede eeuw.

waarna de keizer besluit om de overwinning toe te kennen aan beide kemphanen. Juist dat speciale moment heeft de dichter in beide gevallen willen vereeuwigen.

47

Over de strijd zelf was misschien ook weinig te zeggen. Twee mannen die elkaar uit alle macht te lijf gaan, zoiets was voor het verwende Romeinse publiek natuurlijk al veel vaker vertoond; daar viel dichters gesproken geen eer meer aan te behalen. Martialis blijkt ook hier op zoek naar het afwijkende, het nieuwe, het verrassende.

In deze twee gedichten gaat het niet over de gladiatorengevechten op zichzelf maar over degene die ze organiseert. Alle lof straalt af op de eigenlijke hoofdfiguur, de keizer. Of Martialis deze lofprijzingen oprecht en eerlijk zo bedoelde, is natuurlijk weer een andere vraag. Wie Martialis uit zijn latere gedichten kent, zal in de uitbundige lofprijzingen al gauw iets van ironie proeven.

Maar ook al heeft de dichter hier dan misschien een ironische laag aangebracht, daarmee is nog niet gezegd dat zijn publiek, en in het bijzonder de keizer, dit ook zo heeft gezien. In ieder geval lijkt het erop dat het *Boek van de Spelen* Martialis' carrière als dichter geen kwaad heeft gedaan. Aansluitend kwam de stroom van zijn epigrammen-bundels op gang, waarmee hij zich definitief een plaats in de wereldliteratuur veroverde.

Latere boeken

In die boeken, met hun panorama van de Romeinse wereld, komt Martialis nog een paar maal te spreken over gladiatoren, zij het veel minder vaak dan je zou denken. Ook hier zoekt hij het opmerkelijke en bijzondere, en blijven 'normale' beschrijvingen dus achterwege.

Zo maakt de dichter in zijn gedicht 9,83 een flauwe grap over het talrijke publiek tijdens een grote show in het amfiteater: gelukkig, zegt hij, zitten daar nu ook dichters die normaalgesproken tot vervelens toe voorlezen uit eigen werk. Kortom, de oren van gewone mensen, die anders naar eindeloze tekstvoordrachten moeten luis-

5 Grafsteen van een *thraex*. Vertaling uit het Grieks: 'Ammias stelde dit aandenken op ter nagedachtenis van Araxios uit Daldis, ook wel Antaios genaamd.' Uit het vierkante schild, lange beenbeschermers, helm met brede rand en krom zwaard, blijkt dat Araxios een *thraex* was. Hij is in aanvalshouding afgebeeld: weggedoken achter zijn schild, met zwaard in de aanslag. Uit Akhisar in Turkije. Tweede eeuw.

4 Terracotta beeldje met de strijd tussen een *retiarius* (links) en een *secutor*, goed herkenbaar aan zijn vrijwel gladde helm en grote schild. Dergelijke miniaturen werden verkocht als souvenirs. Gevonden in de omgeving van het amfitheater in Trier. Tweede of derde eeuw.

49

teren, krijgen even rust. Het amfitheater heeft hier dus vooral de rol van een praktisch tegenwicht tegen de hogere poëzie. Wat er in dat theater precies aan gevechten of shows plaatsvindt, lijkt er weinig toe te doen.

Heel bijzonder, ten slotte, is een lovend portret van een gladiator in epigram 5,24:

Hermes, Mars-idool van deze tijd
Hermes, goed met wapens allerlei,
Hermes, gladiator alsook trainer,
Hermes, schok, tornado van zijn school,
Hermes, Helios' schrik, zijn enige,
Hermes, Advolans' val, zijn enige,

Hermes, sterk in winnen zonder wonden,
Hermes, plaatsvervanger van zichzelf,
Hermes, goudmijn van de *ticket sellers*,
Hermes, hartje, schatje van zijn fans,

Hermes, machtig met de krijgslans,
Hermes, dreigend met marine-drietand,
Hermes, zwaargehelmd vreeswekkend,

Hermes, roem van Mars, geheel en al,
Hermes, alles alleen en driewerf één.

Het is moeilijk om bij dit gedicht niet te denken aan de antieke godsdienst, iets wat in de context van gladiatoren toch onverwacht is. Feitelijk is dit epigram opgezet zoals een hymne (lofzang) op een Griekse of Romeinse god: een lange reeks aanroepingen, waarin de naam steeds wordt herhaald, gevolgd door telkens nieuwe attributen of prestaties van de god en eindigend in een soort climax. Dat de naam van de bezongen gladiator – want om een menselijke vechter gaat het hier onmiskenbaar – uitgerkend *Hermes* is maakt de zaak er niet gemakkelijker op.

Aan het einde klinken zelfs tonen door die in moderne oren bijna christelijk klinken: *Hermes* lijkt niet zozeer een gewone god, die direct verbonden is met de oorlogsgod *Mars*, maar in zichzelf is hij een soort drie-eenheid.

Hoe dan ook overwegen de details die naar het gewone, aardse gladiatorenleven verwijzen: zijn expertise met wapens, de gladiatorenschool waaruit hij komt, zijn tegenstanders en successen in de arena, bijvoorbeeld tegen de geweldenaars *Helios* ('Zon') en *Advolans*, en zijn populariteit bij publiek en vrouwelijke fans. Grappig is het detail van de kaartverkopers: de toegang bij de spelen was in principe gratis, maar blijktbaar werden de betere plaatsen opgekocht door handelaren, die er vervolgens als *resellers* flink munt uit sloegen. Dat kwalijke verschijnsel is blijktbaar van alle tijden.

De regels 11 tot en met 13, ten slotte, zoomen in op zijn kwaliteiten als gladiator. Kennelijk was hij bedreven met de lans én de drietand én als gehelmde vechter. Oftewel, hij vocht als lichtgewapende *veles* of zwaarbewapende *hoplomachus* met lans en schild, als *retiarius* met drietand en net of als *secutor*, de vechter met zware, gladde

6 Deel van het grafmonument van Gaius Lucius Storax, een lokale bestuurder en priester in Chieti, Italië. Hij is afgebeeld en wordt genoemd op andere delen van dit monument. Dit deel toont vier gevechten. Bij drie duels is het moment afgebeeld waarop één van de strijders verslagen is en om genade moet vragen. Van rechts naar links heeft nummer 1 verloren tegen nummer 3, hij heeft als teken daarvoor zijn schild op de grond gezet. Nummer 2 haalt vol uit naar 4, die zich verdedigt met zijn schild. De vijfde van rechts is gewond en heeft zijn schild neergelegd, hij wacht op de genadeklap van zes. Zeven heft zijn linker wijsvinger om genade te vragen aan de organisator van de spelen. Zijn tegenstander ontvangt met zijn armen in de lucht het applaus van het publiek. Midden van de eerste eeuw n.Chr.

helm die normaal aantrad tegen een *retiarius*. (De derde verwijzing kan ook zijn naar een ander type zwaarbewapende gladiator, zoals een *murmillo* of een *thraex*.) Zo'n *secutor* vocht, anders dan de eerste twee, niet op afstand, maar moest het hebben van zijn kracht en bekwaamheid in het directe gevecht. Niet voor niets wordt dit element als laatste genoemd, en staat uitgerekend hier de kwalificatie 'vreeswekkend', een woord waardoor de gedachte als vanzelf teruggaat naar een god.

Het gedicht heeft veel geleerde pennen in beweging gebracht vanwege de vragen die het oproept. Wordt hier een gladiator tot god uitgeroepen? Raakt de dichter in een soort religieuze extase? Of wordt hier juist de spot gedreven met alles en iedereen, met gladiatoren én religieuze verdwazing? Misschien ligt de waarheid ergens in het midden. De gangbare opvatting is tegenwoordig dat Martialis hier een parodie geeft op een religieuze hymne, maar zonder de gladiator belachelijk te maken. Hij bezingt dan een populaire figuur in religieus gekleurde taal. Een contrast dat op zichzelf al grappig werkt, een soort knipoog naar de lezer.

Met het christendom heeft dit gedicht in ieder geval beslist niets te maken. Het invloedrijke idee van de christelijke drie-ene God werd pas uitgewerkt in de late vierde eeuw. Martialis was toen al bijna drie eeuwen dood.

[12] Terracotta beeldje van een hoplomachus.
Omdat zijn schild klein was, had hij ook arm- en
beenbescherming. Uit Pompeii, eerste eeuw.

Noten

Ontstaan en ontwikkeling van de gladiatorenspelen

- 1 Nikolaus van Damascus, *Athletica* 4.53 (geciteerd in Athenaeus, *Deipnosophistae* 153F); Isidorus, *Etymologiae* 10.159; Kyle 1999, 109 n. 48.
- 2 Tertullianus, *Ad Nationes* 1.10.47. De vertaling is van Vincent Hunink, die opmerkt dat er soms ook met ‘castratie van Attis’ wordt vertaald (met de implicatie dat de castratie in de arena plaatsvond). Het lijkt er taalkundig meer op dat de verminking voorafgaand aan de show heeft plaatsgevonden. Ook wordt in vertalingen van dit fragment soms gesteld dat Dis de hamer ‘in de hand’ houdt en de lijken dus blijkbaar met zijn andere hand wegsleept. Het Latijn suggereert dat hij dit letterlijk door middel van die hamer doet. Vgl. Tertullianus, *Apologeticum* 15.5: ‘We moesten ook lachen om zo’n wreed nummer in de middagpauze: Mercurius die de doden met een brandijzer onderzocht. En we zagen hoe de broer van Jupiter met zijn hamer lijken van gladiatoren afvoerde.’
- 3 Coleman 1990, 44-73.
- 4 Lendering 2002, 242; Meijer 2003, 26.
- 5 Van der Meer 1982, 87-99. Vgl. Meijer 2003, 26-27.
- 6 Strabo 5.2.2; Wiedemann 1992, 32-33, die ook wijst op de negentiende- en twintigste-eeuwse neiging om alles wat ‘on-Romeins’ leek aan de Etrusken toe te schrijven.
- 7 Silius Italicus, *Punica* 11.51. Vgl. Livius 9.40 en 9.60.17; Strabo 5.4.13; Futrell 2009, 4-5.
- 8 Welch, 72-73; Kohne/ Ewigleben 2000, 37.
- 9 Welch 2007, 12-14; Kohne/Ewigleben 2000, 11; Lendering 2002, 242; Meijer 2003, 27-28.
- 10 Met name Wiedemann 1992, 35-39, die de gladiatorengevechten als een symbolische overwinning op de dood ziet.
- 11 Livius, *Periochae* 16.6; Valerius Maximus 2.4.7. De laat-antieke dichter Ausonius (circa 310-395) stelt in zijn *Griphus* 2.36-37 dat er in 264 v.Chr. drie paar gladiatoren vochten (*tris primas Thraecum pugnas tribus ordine bellis Iunidae patri inferias misere sepulchro*).
- 12 Livius, *Ab urbe condita* 23.30; Futrell 2009, 6.
- 13 183 v.Chr.: Livius, *Ab urbe condita* 39.46; 174 v.Chr.: Livius, *Ab urbe condita* 41.28 [vertaling H.W.A. Van Rooijen-Dijkman, 2001].
- 14 Polybius, *Historiae* 6.53-4.
- 15 Polybius, *Historiae* 31.28.5 [vertaling W. Kassies 2007]. Vgl. Cicero, *ad Quintum Fratrem* 3.8.6. Over de kosten van de spelen: Futrell 2009, 14-18.
- 16 Plinius de Oudere, *Naturalis Historiae* 33.53; Plutarchus, *Caesar* 5.9.
- 17 Livius, *Ab urbe condita* 28.21; Kyle 2014, 263.
- 18 Athenaeus, *Deipnosophistae* 194C; Polybius, *Historiae* 30.25.5-26.9 (30.25.1 noemt de expliciete competitie van Antiochus met Paullus); Livius, *Ab urbe condita* 45.32.8-33.6 beschrijft de spelen die Paullus organiseerde. Voor verdere discussie en verwijzingen Edmondson, 1999, 77-95.

121

De oorsprong en ontwikkeling van amfitheaters

- 1 Onderzoek van het Gallo-Romeins Museum Tongeren heeft uitgewezen dat er minstens 345 amfitheaters hebben bestaan, inclusief gevechtsarena's bij legerplaatsen.

Een dag in het Colosseum

- 1 Seneca, *Brief* 70,23.
- 2 Junkelmann 2000, 138-139.

Crowd control in het Colosseum

- 1 Gutierrez/Frischer 2005.

Helden in de arena, Martialis over gladiatoren

- 1 De vertaalde gedichten uit het *Liber Spectaculorum* zijn afkomstig uit: Martialis, *Spektakel in het Colosseum*, bezorgd, vertaald en toegelicht door Vincent Hunink, (Uitgeverij P.) Leuven 2003. Voor nadere studie van Martialis' bundel zie: *M. Valerii Martialis liber spectaculorum*, edited with introduction, translation and commentary by Kathleen M. Coleman, (Oxford University Press), Oxford 2006.

Voor een tweetalige uitgave van alle gedichten van Martialis, zie de driedelige uitgave in de Loeb Classical Library door D.R. Shackleton Bailey.

Voor het gedicht 5,24 zie ook *Martial, Epigrams v, edited with an introduction, translation & commentary* by Peter Howel, Aris & Phillips Ltd, Warminster 1995, 105-108.

De gladiatoren

- 1 CIL 11, 1070; tekst en tekstreconstructie volgens Bertini 2006. Vertaling: Vincent Hunink.
- 2 Junkelmann 2008, 70-73.

Gladiatorenspelen in de Romeinse keizertijd

- 1 *Res Gestae Divi Augusti*, 22.
- 2 Suetonius, *Augustus*, 43.
- 3 Wiedemann 1992, 39-45. Zie tevens Futrell 1997.
- 4 Wiedemann 1992, 46-47. Dit punt wordt in meer detail uitgewerkt door Barton 1993.
- 5 Martialis, *Liber Spectaculorum* 20 (17).
- 6 Seneca, bijvoorbeeld, verwoordt zijn afkeer in een van zijn brieven aan zijn leerling Lucilius: 'In de ochtend worden mensen voor de leeuwen en beren gegooid, 's middags voor toeschouwers van hun eigen soort!' (*Epistulae morales ad Lucilium* 1.7.4). Deze aversie heeft echter niet zozeer te maken met de onmenselijkheid van de executies, maar met de massahysterie van het publiek waarvoor hij zijn pupil wil behoeden.
- 7 Tertullianus, *De Spectaculis* 22.
- 8 Juvenalis, *Saturae* 6.103-113.
- 9 Edwards 1993, 66-95.
- 10 Het stuk bevindt zich in het *Gabinetto segreto* van het Museo Nazionale in Napels (inv. 27853). In dit 'geheime kabinet' staan erotische kunstvoorwerpen uit de opgravingen van Pompeii en Herculaneum opgesteld.
- 11 Wiedemann 1992, 155-156.

122

Het Colosseum na de oudheid

- 1 Zie onder meer: www.deathpenaltyinfo.org.
- 2 Domenicus Panarolus, *Plantarum amphitheatralium catalogus*, Rome 1643.
- 3 Richard Deakin, *Flora of the Colosseum of Rome, or, Illustrations and descriptions of four hundred and twenty plants growing spontaneously upon the ruins of the Colosseum of Rome*, Londen 1855.
- 4 Zie bijvoorbeeld: G. Caneva, M. Cutini e.a., 'Analysis of the Colosseum's floristic changes during the last four centuries', *Plant Biosystems* 136, 3 (2002), 291-311.

Het Nijmeegse amfitheater

- 1 Willems, Van Enckevort, Haalebos & Thijssen 2005.
- 2 Daniëls 1955, 189-192.
- 3 Bloemers 1980, 44-46. De ontdekking van het amfitheater werd door de vindsters van nationaal belang geacht. 'Op 31 mei [1978] kon met medewerking van de afdeling Voorlichting van het Ministerie van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk een bijeenkomst voor de landelijke en regionale pers worden georganiseerd.' De bewoners uit de buurt kregen op zaterdagmorgen 3 juni om 10.30 uur een toelichting bij de vondsten (*De Wijkkrant van Nijmegen-Oost* 6/9, 13). Zie Van Enckevort, Franzen & Van der Weyden (2012) voor de precieze locatie.
- 4 Driessen 2007, 138-141.
- 5 Bloemers 1980, 45-46.
- 6 Mondelinge mededeling Tony Willmot.
- 7 Van den Hurk 1981, 391, plaat 4.
- 8 Van Schevichaven 1911, 31; Daniëls 1955, 189-192.